

Imre Miklós

GONDOLATOK A DUALIZMUS IDEJÉN
ÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ALATT
ALKALMAZOTT MAGYAR IPARIGAZGATÁSRÓL
ÉS A HADIGAZDÁLKODÁSRÓL

BEVEZETÉS

Takács Albert Professor Úr az állam- és jogtudományok nemzetközi hírű tudósa. A következő elemzés 70. születésnapjának tiszteletére készült.

Az állam funkciói és feladatai, így a közigazgatás tennivalói is folyamatosan bővülnek, különösen azokon a területeken, amelyek kapcsolatban állnak a gazdaság fejlesztésével és törvényes működésének kérdéseivel. A 18. században – a merkantilista gazdaságpolitika megjelenésével – egyre erőteljesebb volt a gazdaságba történő állami beavatkozás.¹ Az ipari forradalom után kialakult liberális gazdaságirányítás keretei között az állam csak kivételesen avatkozott be a gazdaság ügyeibe. A 19. század végétől, a 20. század elejétől a megnövekedett állami feladatok miatt a közigazgatás tevékenységfajtái is jelentősen gyarapodtak.² A fejlett államokban az 1880-as évek gazdasági problémái és az ezekből következő társadalmi anomáliák nagyon jelentős változásokat idéztek elő. Az addig alkalmazott – a szabályozatlan verseny által működtetett – liberális gazdasági modell hátrányai erősödtek, a társadalmi és szociális feszültségek fokozódtak. Ennek megszüntetésére az országok a gazdaságba történő erősebb állami-közigazgatási beavatkozást alkalmazták.³ Az európai országok a 20. század elején a protekcionizmust és a szabályozott piac megoldásait alkalmazták.

A 19. század második felében jött létre a jóléti állam, amelynek elméleti alapjait a német Friedrich List dolgozta ki. A jóléti állam amerikai modellje mellett létezett egy másik fejlődési út, amelynek mintaállama Németország volt. A viszonylag

¹ FÁBIÁN 2023: 70–77.

² LAPSÁNSZKY – PATYI – VARGA Zs. 2024: 220–232.

³ LŐRINCZ 2010: 29.

gyenge polgárság és a megmaradt feudális viszonyok miatt a gazdasági reformok, az iparosítás mellett a társadalmi reformok megvalósulásában már erendően is az államnak volt meghatározó szerepe.⁴ A német gazdaságirányítási és iparigazgatási megoldások mintaként szolgáltak az Osztrák–Magyar Monarchia számára.

Az Osztrák–Magyar Monarchia sajátos közép-európai identitás volt.⁵ A kiegyezéssel Magyarország „cégtársa” lett Ausztriának.⁶ Az 1867-es kiegyezés Magyarország gazdasági fejlődése szempontjából új korszakot jelentett, amelynek számtalan pozitív következménye volt. Ezek között feltétlenül kiemelendő az addig elképzelhetetlen ipari fejlődés, különösen az 1890-es évek vége és az első világháború között.

AZ IPARIGAZGATÁS NÉHÁNY JELLEMZŐJE A DUALIZMUS IDEJÉN

A területi korlátok nem teszik lehetővé az első világháború előtti magyar gazdaság- és ipari fejlődés részletes bemutatását, így csak röviden utalunk néhány meghatározó körülményre. Az 1872-ben elfogadott első ipartörvény, az 1872. évi VIII. törvénycikk megszüntette a céheket, illetve – a volt céhtagok többségi döntésével – lehetővé tette azok ipartársulásokká történő átalakítását.⁷ A dualizmus iparpolitikája két szakaszra osztható. Az első korszak a második ipartörvény, az 1884. évi XVII. törvény megalkotásáig tartott és messzemenően liberális irányzatú volt. A második ipartörvény hatálybalépésétől az első világháború kezdetéig tartó második periódust aktív állami szerepvállalás és támogatás jellemezte.⁸ Ebben az időszakban Magyarország is az úgynevezett „fejlesztő állam” megoldásait alkalmazta. Ezek döntően a piacépítést és a magángazdaság fejlődésének feltételeit segítették.

A magyar gazdaság a 19. század végétől a német modellt követte, és az állam által vezérelt piacgazdaságként működött.⁹ Az állam nagyon erőteljes fejlesztési, támogatási tevékenységet folytatott. A magyar állam támogatta a vasútépítést, ipartámogatási szubvenciókat nyújtott, állami megrendelésekben részesítette a

⁴ JENEI 2008: 155–156.

⁵ MÁTHÉ 2021: 81.

⁶ LUKÁCS 2024: 188.

⁷ 1872. VIII. törvénycikk (ipartörvény), 76. paragrafus 25.

⁸ EGYED 1925: 5–10.

⁹ LENTNER 2019: 51.

vállalatokat, közvetítő szerepet játszott a külföldi tőke bejövételében, valamint beruházási támogatásokat nyújtott magánvállalatoknak és állami tulajdonú cégeknek.¹⁰ Az állami protekcionista intézkedéseknek is köszönhetően a gazdasági fejlődés a 19. század végére elsősorban a nehézipar egyes területein és az élelmiszeriparban következett be. A 19. század végére Budapest Európa legjelentősebb és Minnesota után a világ második legnagyobb malomipari központja lett.¹¹ A magyar állam igyekezett segíteni a könnyűipar más területeit is, kisebb eredményességgel. Az Osztrák–Magyar Monarchia keretén belül megvalósult modernizáció minden sikere ellenére – erősen birodalomfüggő és – inkubációs jellegű volt.¹²

AZ ÁLLAMI TULAJDON FEJLŐDÉSE A GAZDASÁGBAN A KIEGYEZÉS UTÁN

A 19. század második felében a fejlesztő állam eszközei közül kiemelkedik a vállalatok teljes vagy részbeni állami tulajdonba vétele vagy a köztulajdonban lévő társaságok alapítása. Ez elsősorban a fizikai és pénzügyi infrastruktúra területén valósult meg. A köztulajdon kisebb mértékben megjelent a feldolgozóiparban is, amelyet a stratégilag fontos védelmi-hadászati érdekekkel indokoltak.¹³

Az ipari forradalom hatására a gazdasági fejlődés alap-infrastruktúrája a vasúti hálózat kialakítása volt. A 19. század második felére az ipari forradalom, amely leginkább a bányászatot, a nehézipart és a feldolgozóipart érintette, valamint a mezőgazdasági termelés és a területi munkamegosztás néhány évtized alatt a többszörösére növelte a termelés és a fogyasztás szállítási igényét. Ezt a szükségletet, csak a vasút széles körű fejlesztésével lehetett kielégíteni. A tengeri útvonalakkal nem rendelkező közép- és kelet-európai országok számára még jelentősebb volt a vasúti hálózat fejlesztése, mint a nyugat-európai országokban.¹⁴ Magyarországon a vasúti hálózat a századfordulóra elérte a 17 ezer kilométert. Ekkor a 80%-ban állami tulajdonban lévő, 40 ezer embert foglalkoztató MÁV az ország legnagyobb vállalata lett.

A vasút mellett jellemzően az úgynevezett közszolgáltatások is közösségi tulajdonba kerültek Európában és hazánkban is. Budapesten a gázellátás 1856-ban, az elektromosáram-ellátás pedig a 19. század végén indult meg koncesszió

¹⁰ LENTNER 2019: 46–47.

¹¹ CAMERON 1994: 312.

¹² LENTNER 2011: 90.

¹³ VOSZKA 2018: 50.

¹⁴ ERDŐSI 2009: 99.

biztosításával. A Székesfőváros 1910-ben megvásárolta a magáncégeket. A pénzintézetek jelentős részben állami tulajdonban működtek, különösen a fejletlenebb országokban. Magyarországon ez nem volt igazán jellemző. Figyelemre méltó azonban, hogy Magyarország öt legnagyobb bankja az ipari részvénytársaságok részvényeinek 47%-át ellenőrizte 1913-ban. A köztulajdonban lévő termelővállalatok hagyományosan az államok biztos bevételét jelentették. Ugyanakkor a nyersanyag- és a vasiparban tevékenykedő cégek hadászati igényeket is kielégítettek. A fejletlenebb országokban a termelő gazdasági szereplők köztulajdonba kerülésének egyik jelentős oka a magántőke hiánya vagy érdektelensége volt.

A MAGYAR IPAR FEJLŐDÉSE ÉS A MAGYAR ÁLLAM
TULAJDONOSI POZÍCIÓJA AZ IPARBAN, „A BOLDOG
BÉKEIDŐKBEN” ÉS A VILÁGHÁBORÚBAN

A magyar ipar a kiegyezés után – amint arra már utaltunk – korábban nem tapasztalt fejlődésnek indult. A magyar állam elsősorban a nehéziparban megjelent tulajdonosként is.

1867-ben született meg a döntés az állami tulajdonú Diósgyőri Vasgyár megépítéséről, amelyben a termelés teljes volumenben 1871-ben indult meg. Az állami tulajdonban lévő MÁV két, csődbe jutott magánvállalkozás átvételével létrehozta a Gép- és Kocsigyárat, amely mozdonyok mellett híd- és acélszerkezeteket és mezőgazdasági gépeket is gyártott. 1881-ben a két céget egyesítették, és így létrejött a MÁVAG. A MÁV 1888-ban megalapította azt a hajózási gazdasági társaságot, amely a MAHART jogelődje volt.¹⁵ Az 1870-es években a fejlődő magyar élelmiszer-, malom-, valamint téglagyártó iparral párhuzamosan a gépgyártásban is egyre jelentősebb iparvállalatok kezdtek meg tevékenységüket. A Ganz, a Láng Gépgyár, a Schlick-féle Vasöntöde és Gépgyár, illetve a Röck Gépgyár egyre nagyobb területeken és növekvő munkaslétszámmal állított elő korszerű gépeket. A kiegyezést követő időszakban először a Ganz gyár kapott katonai megrendeléseket, Németországból és Ausztriából. Nagyon jelentős nehézipari (és hadiipari) üzem volt a Győri Magyar Vagon- és Gépgyár, amely hazai és külföldi megrendeléseknek is eleget tett. A Monarchia haderejének katonáit új, kényelmes anyagból készült és a terephez jobban illő, csukaszürke egyenruhával szerelték fel. A hatalmas textilipari megrendeléssel járó feladat teljesítése 1908-ban kezdődött, és nyolc év alatt kívánták azt végrehajtani.

¹⁵ VOSZKA 2018: 52–57.

A Monarchia területén egyre több, jelentős anyagi háttérrel rendelkező hadiipari vállalkozás jött létre. Ezek közül az egyik legnagyobb az 1882-ben alapított Weiss Manfréd Első Magyar Konzervgyára volt. A társaság biztosította a közös hadsereg konzervigényének 34%-át. Később folyamatosan bővült a hadiipari kínálat, aminek következtében a 25 fővel induló cég munkavállalói létszáma a századfordulón elérte a 925 főt.¹⁶ A Weiss Manfréd Acél- és Fémművei Rt. Magyarország legnagyobb hadiüzemévé és a birodalom második legjelentősebb lőszergyárává vált. Az ott dolgozók létszáma a háború előtt 3 ezer fő volt. A hadikonjunktúra hatására a gazdasági társaságnál 1916-ban 20 ezren, 1917-ben több mint 23 ezren, 1918-ban pedig már 30 ezren álltak jogviszonyban.

Az állami tulajdonú MÁV Gépgyár dolgozóinak száma 1914-ben több mint 10 ezer, 1917-ben pedig 12 ezer fő volt.¹⁷ A 19. század végétől Magyarországon is létrejöttek azok a vállalatok, amelyek a legmodernebb iparágakban termeltek. Ilyen volt a vegyipar, az elektromos ipar, az autó- és repülőgépgyártás.¹⁸

A magyar területeket fáziskéséssel, a 19. század végén elérő ipari-technológiai forradalom eredményeképpen 1898 és 1913 között – különösen az 1906-tól kibontakozó konjunktúrahullám eredményeként – a magyar gyáripar ugrásszerűen fejlődött. Az ipari üzemek száma 2747-ről 5521-re emelkedett, a munkások létszáma 302 ezer főről 563 ezerre nőtt.¹⁹

1891-ben Budapesten alapították a Fegyver- és Gépgyár Részvénytársaságot, amely nagy értékű állami hadimegrendeléseket kapott. Stratégiai jelentősége volt a lőpor- és robbanóanyag-gyártásban az Alfred Nobel által alapított európai gyárhálózat részeként működő pozsonyi Dynamit Nobel robbanóanyaggyárnak.²⁰ A modern gyáripar magyarországi létrejöttével és fejlődésével párhuzamosan a magyar fél egyre hangsúlyosabban vetette fel, hogy a közös hadsereg és a haditengerészet ipari megrendeléseiből Magyarország az általa befizetett kvóta szerint részesüljön. A felek 1903-ban megállapodtak a közös hadsereg, 1904-ben pedig a haditengerészet ipari megrendeléseinek kvóta szerinti megosztásáról. A magyar kvóta 34,4% volt. 1906-ban új egyezmény született, amelyben a magyar kvóta 36,4%-ra emelkedett. A rendelkezésre álló hányadot a magyar félnek a háború végéig nem sikerült elérnie, a magyar hadiszállítások mértéke soha nem érte el a kvótát, hanem 1907 és 1918 között 26–36% között ingadozott.²¹ A kvótára

¹⁶ KOVÁCS 2016: 13–19.

¹⁷ VÖLGYESI 2016: 81.

¹⁸ KOVÁCS 2016: 17.

¹⁹ BEREND T. – RÁNKI 1976: 173–174.

²⁰ KRÁMLI 2022.

²¹ KOVÁCS 2016: 23.

vonatkozó megállapodások legnagyobb nyertese Magyarországon a Diósgyőri Állami Vasgyár, a Weiss Manfréd Művek, valamint a pozsonyi Dynamit Nobel lőporgyár volt.²² A Diósgyőri Állami Vasgyárban a hadikonjunktúra következtében 1916-ban már 9 ezer munkás dolgozott.²³

A közös hadsereg tüzérségének fejlesztésére megszavazott 250 millió korona és a honvédség tüzérséggel való ellátásának igénye alapozta meg a Magyar Ágyúgyár Rt. megalapítását, amelyre 1913-ban került sor, a pilseni Škoda Művek részvételével.²⁴ Az osztrák–magyar hadvezetés 1913-ban újabb lőporgyár megépítéséről határozott Magyarországon. Az építkezés 1914-ben indult meg Magyaróvár mellett, a lőporgyártást az üzemben 1915 tavaszán kezdték meg. Az elkészült gyárat a háború végéig fejlesztették, bővítették.²⁵ A magyar ipar 48%-a a nagy háború idején, 1914 és 1918 között hadi megrendeléseknek tett eleget.²⁶

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ HATÁSA AZ ÁLLAM ÉS A KÖZIGAZGATÁS TEVÉKENYSÉGÉRE, A HADIGAZDÁLKODÁS

A 19. század végétől – mint ahogy korábban arra már utaltunk – megfigyelhető az állam gazdasági szerepének fokozódó erősödése. Egyre több gazdasági probléma megoldását várták az államtól. Állami jogszabályok teremtették meg a versenyjogot, a fogyasztóvédelmi jogot. A gazdasági tevékenységek minőségi és biztonsági okokból történő szabályozása is mind jobban szélesedett és mélyült.

A 20. század elején Európa a protekcionizmus és a szabályozott piac irányába fordult. Az első világháború még jobban felerősítette az állam gazdasági szerepét, létrejött a hadigazdaság. A kényszergazdaságnak ezt a típusát valamennyi hadviselő ország és még néhány, a háborúból kimaradó állam is alkalmazta.

A világháború megváltoztatta az államok feladatait, így a közigazgatás tevékenységét is. A történelemben korábban soha nem volt arra példa, hogy számos fejlett állam egyszerre, ilyen mélységben és több éven keresztül, folyamatosan beavatkozzon a gazdaság ügyeibe. Ez az állami szerepvállalás elsősorban a hadi szükségletek kielégítését célozta, de a lakosság ellátásának megszervezése is a legfontosabb törekvések között szerepelt. A két terület között prioritást azonban a hadi igények kielégítése élvezett. A háború esetén a gazdaságba történő állami beavatkozás

²² BALLA 2016: 241.

²³ VÖLGYESI 2016: 81.

²⁴ KRÁMLI 2010: 1010–1013.

²⁵ KOVÁCS 2016: 28.

²⁶ KÖVÉR 2002: 305.

néhány eszköze (védővámok, behozatali és kiviteli tilalmak, bojkott) már a korábbi történelmi korokban is megjelent (például a napóleoni háborúk idején). Az első világháború idején létrejött hadigazdálkodás azonban önálló gazdaságirányítási modellt képez, amely az iparirányítás minden területén érvényesült.

A hadigazdálkodás széles körű állami beavatkozást jelent a rendes gazdasági élet működésébe. Ennek alkalmazásakor közérdekből, átmenetileg a piacgazdaság olyan meghatározó alapelvei sem érvényesülnek, mint a tulajdon szentsége, a szerződéses szabadság vagy a szabadkereskedelem.

A hadigazdaság közcélból a nemzetgazdaságnak a hadviselés érdekei szerint való megszervezése, amelybe beletartozik az állami gazdaságirányítás, a piackorlátozás, valamint a különböző kényszerintézkedések alkalmazása is.²⁷ A hadigazdasági rendszer teljes körű állami igazgatást valósít meg a gazdaságban, a termelésben, a szállításban és az elosztásban, valamint a szociális területeken egyaránt. A hadigazdálkodás kiépítése a Monarchiában a német nagyiparos, Walter Rathenau nevével fémjelzett minta alapján történt meg.²⁸

A hadigazdálkodás megvalósításának alapja a különleges jogrend. A különleges jogrendre vonatkozó nemzetközi megoldások, nagyon leegyszerűsítve, kétféle lehetőséget kínálnak. Az egyik az ostromállapot alkalmazása, amelynek keretében a katonai hatóságok kezébe kerül a közrend és a közérdek biztosításának joga. A másik lehetőség a kivételes hatalom bevezetése, amelyben a polgári kormányzat egyes végrehajtó szervei jutnak döntő szerephez.²⁹ Magyarország Ausztriával szemben – az osztrák nyomás ellenére – a második változatot választotta.

Teljesen egyetértünk azzal a megállapítással, amely szerint a különleges jogrend nem értelmezhető a szabályozott, jogállami kereteken kívül. A totális diktatúrák minden napja különleges jogrend, de korlátozások nélkül.³⁰

A hadigazdaság mint gazdaságirányítási rendszer és mint gazdálkodási forma érvényesült Magyarországon is az első világháború idején.³¹ A nagy háborúban a magyar állam gazdaságba/iparba történő beavatkozása más országok megoldásaihoz hasonlóan közhatalmi eszközökkel (jogalkotás, jogalkalmazás), az állam tulajdonosi pozícióinak erősítésével, valamint egyéb, a termelésbe való közvetlen beavatkozást biztosító instrumentumok segítségével történt. Az ipari vállalatok tevékenységét segítették a különböző pénzügyi támogatások és a közvetlen állami megrendelések.

²⁷ VÖLGYESI 2016: 71.

²⁸ JENEI 2008: 161.

²⁹ MEZEY 2015: 32.

³⁰ FARKAS 2020: 340.

³¹ TÓTH 2002: 7.

A hadigazdálkodás magyarországi jogi felépítményét elsősorban, a kivételes hatalomról szóló 1912. évi LXIII. törvénycikk, a hadiszolgáltatásokról alkotott 1912. évi LXVIII. törvénycikk és ezek módosításai és kiegészítései, valamint a törvények alapján kiadott több száz kormányrendelet alkotta. A minisztériumok olyan erőteljesen vettek részt a hadigazdálkodás megvalósításában és így az ipar igazgatásában/irányításában, hogy az általuk megalkotott rendeletek száma ezres nagyságrendű volt.³²

A világ vezető hatalmai – amint arra már korábban utaltunk – az első világháborút megelőzően még soha nem kényszerültek ilyen mélységű, terjedelmű és hosszú évekig tartó beavatkozásra a termelés, az elosztás, a fogyasztás területén, valamint a szociális szférában.³³ A háború idején létrejött hadigazdaság totális kényszergazdálkodást jelentett, ebben az esetben tehát nemcsak mennyiségi, hanem minőségi feladatváltozásról beszélhetünk. A hadigazdaságnak az államok által alkalmazott eszköztára az elhúzódó háború során fokozatosan szigorodott. A gazdasági helyzet romlásával a közigazgatás egyre mélyebben és komplexebben avatkozott be a gazdaság ügyeibe.

Az Osztrák–Magyar Monarchia is erőteljesebb állami eszközök alkalmazására kényszerült a háború előrehaladtával. A kezdeti – különösen az 1916-ban tapasztalható – hadikonjunktúrát követően a krónikus munkaerőhiány mellett csökkent az ipari vállalatok termelékenysége is. Ennek kivédésére nőket és hadifoglyokat próbáltak bevonni a termelésbe.³⁴ Magyarországon a háttországban élők életszínvonala folyamatosan zuhant. Az 1913–1914-es szinthez hasonlítva 1918 végéig a reálbérek a következők szerint csökkentek: tisztviselők – 67%; gyári munkások – 47%; napszámosok – 54%. Folyamatosan emelkedett a hadiözvegyek, a hadiárva és a hadirokkantak száma, akik nyomorogtak.

A háború folyamán nagyon gyorsan hiánygazdálkodás alakult ki. Ennek vámszedői a termeléssel közvetlen kapcsolatban álló termelők, kereskedők, különösen a jogszabályokat figyelmen kívül hagyó feketézők viszont hatalmas jövedelmekre tettek szert, ami óriási társadalmi felháborodáshoz vezetett.³⁵ A hiány miatt a rendelkezésre álló javak elosztására vezették be a jegyrendszert. 1915. december 27-től a liszthez és a kenyérhez, 1916. novembertől a zsírhoz, 1916. decembertől pedig a cukorhoz csak jeggyel lehetett hozzájutni.³⁶

³² SZTERÉNYI–LADÁNYI 1934: 92–101.

³³ JENEI 2008: 161.

³⁴ SZÁVAI 2004: 47–48.

³⁵ ROMSICS 2010: 106–107.

³⁶ KÖVÉR 2002: 305.

A világháborús hadigazdálkodás a tevékenység mellett átalakította a közigazgatás szervezeti rendszerét is. Új típusú közigazgatási, illetve kvázi közigazgatási szervezetek jöttek létre, különösen az anyaggazdálkodás területén.³⁷

Az ipari fejlődés eredményeinek következtében, olyan – technológiailag és minőségileg – új fegyverek jelentek meg, amelyek milliók kiirtására, az emberi élet minden feltételének elpusztítására voltak alkalmasak. Ezért nevezhetjük az első világháborút a történelem első totális háborújának. A hagyományos hadviselés eszközei (például lovasság) teljesen háttérbe szorultak. Az új típusú, totális rombolásra fejlesztett eszközök gyártása, szállítása és a katonák egyéb szükségleteinek a kielégítése folyamatos állami-közigazgatási aktivitást igényelt. Ugyanígy történt a fegyverek előállításához szükséges nyersanyagok előállítása, beszerzése és szállítása is. Az államoknak ugyanakkor ezen – ellenséges országok által is használt – pusztító fegyverzetek alkalmazásának a szenvedőit – a saját lakosságukat – is meg kellett védeniük a halál eszközeitől, és a lehetőségekhez mérten biztosítaniuk kellett az életben maradás egyéb feltételeit. A két terület közül – amint arra már utaltunk – a katonai szükségletek kielégítése élvezett prioritást. Nagyon határozott állami, közigazgatási szerepvállalást igényelt a nemzetközi kereskedelem megszűnéséből eredő károk enyhítése, a kereskedelmi tilalmak, korlátozások, szankciók miatt teljesen tönkrement értékláncok pótlása, az önellátásra való berendezkedés, illetve ennek keretein belül gyakran a természetes cserekereskedelem lebonyolítása.

A nagy háború abban is újat hozott, hogy a hadászatban a korábbiakhoz képest sokkal nagyobb jelentősége volt a rendelkezésre álló nyersanyagok és egyéb anyagok mennyiségének és a gyártási kapacitásoknak. A világháború mindenekelőtt „anyagháborút” jelentett.

Az anyagháborúban a legnehezebb helyzetbe a közép-európai államok kerültek. Az Osztrák–Magyar Monarchia soha nem rendelkezett tengeren túli gyarmatokkal. Ebből következően a birodalom – a gyarmataitól az angolszász hadiflották által teljesen elzárt – Németországhoz hasonlóan önellátási megoldások alkalmazására kényszerült. A Balkán-félsziget gyarmatosítását elsősorban gazdasági okokból kívánó – többletalapanyagokra és nyersanyagokra pályázó – Monarchia és így Magyarország is a háború alatt a nyersanyagok és alapanyagok egyre drámaibb hiányával küszködött.³⁸

A világháborúval kapcsolatban Lloyd George brit miniszterelnök megállapítása minden tekintetben helyesnek bizonyult: „Az első százmillió fontot minden

³⁷ SZTERÉNYI–LADÁNYI 1934: 147–154.

³⁸ BODA 2023: 281.

állam elő tudja teremteni, de a háborút az fogja megnyerni, amelyik az utolsó százmilliót tudja felhajtani.”³⁹

A világháborús hadigazdálkodást és gazdaságirányítási rendszert minden állam átmenetinek tekintette. Az országok azzal az illúzióval léptek be a háborúba, hogy az rövid időn belül, néhány hónap alatt befejeződik.⁴⁰ Az egyes államok reménykedtek abban, hogy gyorsan visszaállnak majd a háború előtti állapotok. Nem számoltak azzal a lehetőséggel, hogy erre már egyáltalán nem vagy csak jó néhány év múlva és csak részlegesen kerül sor. A világháborúban részt vevők egyike sem számolt a pótolhatatlan veszteségeket okozó, évekig tartó állóháború lehetőségével.

Egyetértünk Niall Fergusonnak az első világháborúval kapcsolatos véleményével, amely szerint:

a világbirodalmak háborúja tört ki, a nyugati civilizáció háborúja. Ez volt az első jele annak, hogy a Nyugat magában hordozza saját elpusztulásának csíráját is. Ebben a háborúban a Nyugat minden korábnál jobban szabadjára engedte gyilkos alkalmazásait, mégpedig önmaga ellen. Az ipari gazdaság szolgáltatta a gépesített pusztítás kellékeit, és a modern gyógyászat is szerepet kapott a totális háború véres üzletágában.⁴¹

A KÜLÖNLEGES JOGREND (KIVÉTELES HATALOM) JOGI ALAPJAI MAGYARORSZÁGON

A különleges jogrenddel kapcsolatban – mint ahogy azt már rögzítettük – a magyar kormányzat és a törvényhozás a polgári modell bevezetése mellett döntött.⁴² Magyarországon a szükséges kodifikációs eljárásban megalkották az 1912. évi LXIII. törvénycikket a kivételes hatalomról, amelynek kihirdetésére 1912. december 31-én került sor.⁴³ A kivételes hatalommal kapcsolatos törvény elfogadását közel fél évszázados előkészítési szakasz előzte meg. Más államokban jóval korábban történt meg a különleges jogrend szabályozása.⁴⁴

³⁹ KRÁMLI 2022: 332.

⁴⁰ STONE 2022: 37.

⁴¹ FERGUSON 2011: 229.

⁴² MEZEY 2015: 33.

⁴³ KELEMEN 2020: 92–96.

⁴⁴ TÓTH 2002: 27.

A kivételes hatalomról szóló magyar megoldás nem helyezte katonai „gyámság” alá a közigazgatást háború esetén sem, de kialakította a közigazgatás centralizált és a katonasággal folyamatosan összhangban együttműködő rendszerét. A kormányt és a minisztereket ebben a körben megillető hatásköröket nevezték kivételes hatalomnak.⁴⁵ A különleges jogrenddel (kivételes hatalom) kapcsolatos magyar megoldás végeredményben önálló modell volt, amelynek legfontosabb jogszabályát a kivételes hatalomról szóló 1912. évi LXIII. sz. törvénycikk jelentette.

A háborús készülődés és a háborús események nagy hatást gyakoroltak a gazdaság működésére, így a magánjogi kodifikációra is.⁴⁶ Az 1912. évi LXIII. törvénycikk a kivételes hatalomról tartalmaz – elemzésünk szempontjából is fontos – gazdasági jellegű korlátozásokat is. A kormány – egyebek mellett – lehetőséget kapott az állam biztonsága szempontjából lényeges törvényhatóságok területén a kereskedelmi társaságok vagy külön törvény alapján létesült olyan társulatok és pénztárak rendőrhatalósági ellenőrzésére, amelyeknél gyanú merült fel, hogy tevékenységük törvénybe, rendeletbe, alapszabályba ütközik, avagy államellenes irányzatot vesz. Amennyiben a gyanú beigazolódott, a szervezet gyűléseit betilthatták vagy feloszlathatták, jogellenes határozataik végrehajtását megtilthatták.⁴⁷ A törvénycikk az áruforgalom – alapvetően a tulajdon – háborús korlátozásáról is rendelkezik és a fogyasztási cikkek legmagasabb hatósági árának meghatározását is lehetővé teszi.⁴⁸

Az 1912. évi LXIII. törvénycikket 1914-ben, 1915-ben és 1916-ban egyaránt módosították. A törvény és annak módosításai lehetővé tették a hadigazdálkodás bevezetését, felhatalmazták a kormányt ilyen tartalmú rendeletek megalkotására, amelyek segítségével a kormány az első világháború idején több száz, hadigazdálkodással kapcsolatos jogszabályt alkotott.⁴⁹

Hadigazdaság-irányítási és hadiipar-igazgatási szempontból nagyon lényeges szabályokat tartalmaz az 1912. évi LXVIII. törvénycikk a hadiszolgáltatásokról. A lovak és járművek szolgáltatásairól külön törvényt fogadtak el (1912. évi LXIX. törvénycikk), amely az érintett dolgok végleges tulajdonba adásáról rendelkezett.⁵⁰ Az 1912. évi LXVIII. törvénycikk az üzem- és ipartelemek, valamint az ingatlanok átengedésével kapcsolatban úgy rendelkezik, hogy az üzem- és ipartelemek birtokosai kötelezhetők, hogy a törvénycikk 1. §-ában meghatározott célokra az

⁴⁵ PÉTERVÁRI 2020: 149.

⁴⁶ PÉTERVÁRI 2020.

⁴⁷ Az 1912. évi LXIII. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről, 9. §

⁴⁸ TÓTH 1996: 58.

⁴⁹ KELEMEN 2020: 106.

⁵⁰ TÓTH 1996: 58.

igénylő választása szerint tevékenységüket folytassák, vagy azt a személyzettel együtt az államnak átengedjék. Ezekért az átlagos jövedelem alapján jár térítés. A törvény 19. §-ának értelmében minden ingatlan birtokosa köteles a birtokában álló ingatlanokat a szükséges időtartamra használatul rendelkezésre bocsátani a törvényben meghatározott célokra. A hadi szolgáltatásokkal kapcsolatos térítések és kártérítések – egyéb kiadásokkal együtt – a közös hadügyi tárcát terhelték.⁵¹

A honvédelmi miniszter késedelmesen, de 1915. május 14-én kiadta a hadiszolgáltatásokról szóló LXVIII. törvénycikk alkalmazását segítő 87 471/20-b számú ideiglenes utasítást, amely a hadiszolgáltatási törvény végrehajtási rendeletének szerepét töltötte be.⁵² A világháborús események hatására sor került 1914-ben, 1915-ben és 1916-ban is a kivételes intézkedésekről és a hadigazdálkodásról szóló szabályozás szigorítására és kiterjesztésére.

A MAGYAR IPAR IGAZGATÁSA
A HADIGAZDÁLKODÁS IDEJÉN

*Hatósági tevékenység a világháború idején,
élelmiszerjegyek és anyaggazdálkodás*

A világháború idején teljes mértékben kiszélesedett és megerősödött a közigazgatás hatósági tevékenysége is. Az engedélyezési, elosztási, nyilvántartásba vetélt teendők mellett a hatósági ellenőrzés és felügyelet is a közigazgatás feladatait gyarapította. A hadigazdálkodás hatósági tevékenységének „mintapéldája” az élelmiszerek körében alkalmazott jegyrendszer volt. Ennek hatálya alá tartozott – amint arra már utaltunk – 1915. december 27-től a kenyér és a liszt, 1916. novembertől a zsír, decembertől pedig a cukor. A hadiigények miatt további korlátozások váltak szükségessé a lakossági fogyasztás körében, amit csak a fejadagok leszállításával lehetett megoldani.⁵³

Az iparban a háború alatt bevezették az anyaggazdálkodást, amely a nyersanyagok és -termékek hatósági úton történő elosztását jelentette, elsősorban a hadiipari szükségleteknek megfelelően.⁵⁴ A világháborúban különösen fontos közigazgatási feladatot jelentett az ipari anyagok és termékek forgalmának és felhasználásának a szabályozása. Az anyaggazdálkodás magában foglalta a készletek

⁵¹ 1912. évi LXIII. törvénycikk a hadiszolgáltatásokról, 18–19. §, 34. §.

⁵² TÓTH 1996: 30–44.

⁵³ KÖVÉR 2002: 305.

⁵⁴ BORDÁS 2014: 48.

nyilvántartását és meghatározott célra történő biztosítását. Ez elsősorban – mint ahogy azt már említettük – a hadsereg szükségleteinek kielégítését jelentette, és csak a megmaradt ipari anyagok és termékek voltak polgári igényekre fordíthatók. Az élelmiszer-ellátás kivételével a háború első félévében az ipari anyagoknál nem történtek kényszerintézkedések.

1914-ben csak a lakosság élelmezése és az állatállomány fenntartása miatt születtek korlátozó rendelkezések. 1915-ben azonban már a kényszergazdálkodás kiterjedt számos ipari anyagra és nyersanyagra. Bejelentési kötelezettség, zárolás és igénybevétel hatálya alá kerültek a fémek, a bőrkészletek, a nitrogéntartalmú anyagok, a rézgálic, a gumi stb. 1916-ban az ócskavas és a hulladékvas, a cukor, a kender, a zsák, az élesztő is ebbe a kategóriába tartozott.

A rendeletek szabályozták a készletek bejelentését, a zárolás hatályát, amelyek alapján az anyagok csak a jogszabályban rögzített katonai, állami, illetve esetleg vasúti célra voltak felhasználhatók. Egyebekben a rendeletekben említett anyagok más célra csak a kijelölt hatóság – jellemzően a kereskedelemügyi miniszter – engedélyével voltak fordíthatók, feldolgozhatók vagy használhatók. A közigazgatási hatósági tevékenység kiszélesítését tükrözik az akkori jogszabályokban használt elnevezések, mint például: közigazgatási engedély beszerzési engedély, kiszolgáltatási engedély, tanúsítvány, utalvány stb. A kereskedelemügyi miniszter külön rendeletben szabályozta bizonyos százalékos mennyiségek havonta vagy egyszer s mindenkorra történő eladását, feldolgozását vagy felszabadítását. Ennek a rendelkezésnek a célja a vállalatok – lehetőségekhez képest – folyamatos működésének biztosítása volt. A bejelentési rendeletek kötelezték a készlettulajdonost, hogy készleteit a rendeletben megállapított árakon a megjelölt szervek valamelyikének, illetve a katonai igazgatás, más esetekben a miniszter által felhatalmazott személyek vagy gazdasági szereplők számára felajánlja, és az anyagokat leszállítsa.

Az ipari alapanyagok és termékek szabad forgalmának korlátozását, azok meghatározott célra való felhasználását, valamint az illetéktelen felhasználás kiküszöbölését biztosította a szállítási igazolványok rendszere. Szinte valamennyi anyag belföldi és különösen az országhatáron át történő szállításához szállítási igazolványra volt szükség. A háború előrehaladtával az igazolványbeszerzési kötelezettség alól alig volt kivétel, így fokozatosan és automatikusan gazdasági elválasztó határ jött létre Ausztria és Magyarország között.

A polgári szükségletek korlátozása

A győztes villámháború iránti várakozások elmúltával a korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló és a hadi szükségletek kielégítéséhez nélkülözhetetlen

anyagok és termékek biztosítása kizárólag a polgári szükségletek korlátozásával volt megvalósítható. Az iparban először a gyapjú, a kender, a len, a bőr korlátozására került sor. A hadifelszereléseként közvetlenül felhasználható nyersanyagoknál (például fémek) minden esetben részletes szakértői vizsgálat előzte meg a kiutalás iránti kérelmeket. Ez kiterjedt a feltétlen nélkülözhetetlenség és pótolhatatlanság szempontjaira is, függetlenül attól, hogy üzemfenntartási vagy gyárberendezési tárgyak alkotórészeiről volt-e szó.⁵⁵

Az iparvállalatok katonai felügyelet alá helyezése

A magyar ipar irányítására a világháború kezdetén a hadiszolgáltatásokról szóló 1912. évi LXVIII. törvény alkalmazása elegendőnek bizonyult. A törvény alapján a magyar állam az üzem birtokosát az üzem folytatására vagy pedig arra kötelezte, hogy vállalatát a személyzettel együtt átadja.⁵⁶

Magyarországon a háború előrehaladtával a növekvő gazdasági gondok hatására egyre nőtt a katonai felügyelet alá helyezett (az üzem folytatására kötelezett) vállalatok száma. 1914-ben több mint 200 kiemelt jelentőségű gazdasági szereplőt helyeztek katonai irányítás alá.⁵⁷ 1915-ben 263, 1917-ben már 613 vállalat állt katonai felügyelet alatt. Ezeknél összesen 498 304 fő dolgozott.⁵⁸ A háború végén a katonai irányítás alatt álló gazdasági szereplők száma elérte a 900-at.⁵⁹

A vállalati termelést befolyásoló konkrét eszközök

Az állami iparirányítási tevékenység kiemelkedően fontos területét jelentette a termelés közvetlen irányítása. A tevékenység célja a korlátozott készletekre figyelemmel a takarékos termelés biztosítása volt. Ennek alárendelték az anyagok felhasználását, a munkateljesítményeket, valamint az energiafelhasználást egyaránt. Kiemelten fontos törekvés volt a gyártás egyszerűsítése, a termékek egységesítésére a felesleges vagy nélkülözhető cikkek gyártásának és fogyasztásának korlátozása, illetve kiküszöbölése. Hasonlóan nagy hangsúlyt helyeztek a feltétlenül szükséges termékek könnyebben beszerezhetőkké váló pótlására. Fontos követelményeket írtak elő a kötelező minőségségjelzéssel kapcsolatban is. A felszerelést és a muníciót jelentő hadi szükségleteket is alávetették ezeknek az alapelveknek.

⁵⁵ SZTERÉNYI-LADÁNYI 1934: 101–103.

⁵⁶ 1912. évi LXVIII. törvény a hadiszolgáltatásokról, 18. §.

⁵⁷ VÖLGYESI 2016: 80.

⁵⁸ SZTERÉNYI-LADÁNYI 1934: 74–75.

⁵⁹ ROMSICS 2010: 107.

A közszükségleti cikkek biztosítása miatt már a háború elején kényszer-beavatkozásokra került sor az ipar területén. Ilyenek jelentek meg először a malomiparban, ahol kezdetben a korábban 23 fajta lisztet gyártó magyar malomipart kétfajta, a későbbiekben háromféle liszt gyártására és meghatározott anyagokkal való keverésére kötelezték. A kenyérgyártást is a keverési rendeletnek megfelelően szabályozták. 1915. december 27-én – amint azt már korábban említettük – bevezették a kenyérjegyeket.⁶⁰ Ezután minden fontos közszükségleti termék előállítását részletező és az előírások ellenőrzését biztosító jogszabályok jelentek meg.

Az ipar korlátozása a hadi szükségletek és a közellátás érdekében

Az 1914. évi törvénycikk 4. §-nak értelmében a minisztérium (kormány) az élet-szükségleti és más elsőrendű közszükségleti cikkek termelésével, előállításával vagy forgalomba hozatalával foglalkozó üzemek birtokosait kötelezhette, hogy üzemüket a minisztérium (kormány) által megjelölt módon folytassák, vagy a személyzettel együtt használatra átengedjék.⁶¹ A magyar kormány ezt az eszközt csak lassan és nagyon óvatosan alkalmazta például 1915-ben az ásványolajtermékekre. 1916-ban már a papírgyárakra vonatkozó korlátozásokkal találkozhatunk. Az ipari anyagok közül a legtöbb korlátozás a bőriparban valósult meg.⁶²

Az ipar munkaerőhiányának csökkentésével kapcsolatos intézkedések

A gazdasági nehézségek egyike volt – amint arra korábban már utaltunk – a nagy emberveszteségekből eredő munkaerőhiány, mind az iparban, mind a mezőgazdaságban. Magyarországon a fegyverképes férfilakosság háromnegyedének, mintegy 3,5 millió főnek a mozgósítása nagy munkaerőhiányt okozott. A magyar iparban foglalkoztatott férfi munkaerő száma 287 ezer főről 142 ezer főre csökkent.

A bányászatban 1914-ben a munkaerőlétszám 2500 főre csökkent. Az építőiparban az 1913-as szinthez képest 68%-os munkaerő-csökkenés következett be. A faiparban 1917-ben 51%-kal, a textil- és ruháiparban 36%-kal, a nyomdaiparban pedig 31%-kal kevesebb dolgozót foglalkoztattak. A bevonultak helyére 60 ezer úgynevezett hadi munkást alkalmaztak, akiknek egy része nem volt alkalmas a frontszolgálatra, a többiek pedig néhány hónapig átképzett újoncok voltak.

⁶⁰ SZTERÉNYI–LADÁNYI 1934: 101–103.

⁶¹ Az 1914. évi L. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szóló 1912:LXIII. törvénycikknek és a hadiszolgáltatásokról szóló 1912:LXVIII. törvénycikknek kiegészítéséről, 1. §, 4. §.

⁶² SZTERÉNYI–LADÁNYI 1934: 108–118.

Az állam 30 ezer foglyot is az iparba vezényelt. A nők ipari alkalmazása is jelentős volt, az 1913-as 22,8%-ról 1917-re 28,2%-ra emelkedett.⁶³

A MAGYAR KÖZIGAZGATÁS SZERVEZETE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

A magyar kormányzati rendszer az 1867-es kiegyezéstől egészen az első világháború kitöréséig alig változott. Az 1868. évi XXX. törvénycikk érintette a magyar kormányzati struktúrát, ugyanis rendelkezett egy tárca nélküli horvát–szlavón–dalmát tárca nélküli miniszteri státuszról. Az 1889. évi XVIII. törvénycikk módosította a miniszterek közötti munkamegosztást és ezek elnevezését is. A korábbi közmunka- és közlekedésügyi miniszter helyett kereskedelmi miniszter kezdte meg a működését, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter pedig földművelésügyi miniszterként folytatta munkáját.⁶⁴

A „nagy háború” kitörésekor a magyar kormány miniszterelnökből, nyolc miniszterből és egy tárca nélküli miniszterből állt. Az első világháborút megelőzően, illetve a világháború kirobbanását követően új feladatok jelentkeztek, amelyek egyértelműen a háborúhoz kapcsolhatók. Fel kellett készülni továbbá a háborúból a békébe való átmeneti időszak kormányzati teendőinek ellátására is. A tennivalók között – egyebek mellett – ott találjuk az átfogó gazdasági problémák megoldásának szükségességét, a közéleti, népjóléti, munkaügyi területeket is beleértve.⁶⁵

A magyar felelős miniszterek számának ideiglenes felemeléséről szóló 1917. évi XI. törvénycikk úgy rendelkezik, hogy a magyar kormány meglévő tagjain kívül a háborúnak és a békére való átmenetnek a tartamára még négy tárca nélküli miniszter nevezhető ki. A kormány az új tárca nélküli miniszterekre a háborúval és a békére való átmenettel kapcsolatos feladatokat és az államigazgatás rendes keretein kívül eső egyéb teendőket bízhat.⁶⁶ 1917-ben felállították az átmenetgazdasági minisztériumot a háború utáni időszak gazdasági feladatainak ellátására.⁶⁷ Az átmenetgazdasági minisztérium azonban a tényleges hatáskör hiánya és a rendelkezésére álló kevés idő miatt valóságos tevékenységet nem fejtett ki.

⁶³ SZÁVAI 2004: 47–48.

⁶⁴ 1889. évi XVIII. törvénycikk az 1847/8. évi III. tc 14. §-ának módosításáról, 2. §.

⁶⁵ BATHÓ 2021: 122.

⁶⁶ 1917. évi XI. törvénycikk a magyar felelős miniszterek számának ideiglenes felemeléséről, 1. §.

⁶⁷ BATHÓ 2021: 133–134.

A háború folyamán új típusú közigazgatás, illetve kvázi közigazgatási szervek létrehozására került sor elsősorban a nyersanyagokkal való gazdálkodás területén. Elosztási szempontból – mint ahogy arra korábban már utaltunk – a legnagyobb nehézséget az anyaggazdálkodás jelentette, amelynek szervezetét is német mintára alakították ki. Az érdekképviselők és a minisztériumok részvételével bizottságok jöttek létre az anyaggazdálkodási feladatok ellátására. Létrehozták az állami részesedésű anyagközpontokat részvénytársasági formában. Az anyaggazdálkodási átvételi bizottságokat hamar felváltották a nyersanyagbizottságok, valamint az azok mellé létesített végrehajtó és üzleti szervek, átvételi becslő-, elosztószervezetek és központok. A forgalmi korlátozások legfontosabb célja a feldolgozóüzemek egymás közötti versenyének a kiiktatása volt. Ennek segítségével a termelés drágítását kívánták megakadályozni. Az anyaggazdálkodást korlátozó rendeletek további konkrét céljai – egyebek mellett – a következők voltak:

- ♦ az anyagoknak a hadviselés céljaira való fenntartása;
- ♦ a magáncélra történő felhasználás megakadályozása;
- ♦ a termelés szabályozása;
- ♦ az igénybevételek biztosítása;
- ♦ ármegállapítás;
- ♦ ellenőrzés.⁶⁸

Az anyaggazdálkodási jogszabályok végrehajtása érdekében több tízezer hatósági ügy zúdult volna a közigazgatási szervezetre, amely erre nem volt felkészülve. Ezeket a hatósági feladatokat az anyagkiutalási és -feldolgozási engedélyek, a szállítási igazolványok, a tárolás alóli felmentések stb. jelentették. Az érintett minisztériumok ezeknek az ügyeknek csak kis részét tudták elvégezni. Például a fémekkel kapcsolatban a központi fémrevizíciós bizottság ügyeit a kereskedelmi múzeum műszaki osztálya látta el. A közigazgatási kapacitások kiegyenlítésére hozták létre az úgynevezett bizottságokat, amelyek a központi hatóság képviselőiből és a szakmai hozzáértés miatt kijelölt, a kormány által is támogatott tagokból állt.

A világháború utolsó időszakában a háborús anyaggazdasági szervezetek három csoportja működött.

- ♦ A nyersanyag-gazdálkodás szervezeteinek első csoportját az adott cikk termelésének szabályozására, a nyersanyagok, a félkész és készgyártmányok felosztására, felhasználására, árszabályozására vonatkozó ügyekben a szakszerű

⁶⁸ SZTERÉNYI–LADÁNYI 1934: 97–99, 148.

tárgyalást és véleményezést, illetve a miniszter által előírt feladatok elvégzését ellátó szervezetek jelentették. Ezek nagy része részvénytársasági formában jött létre. Összesen 27 db ilyen társasági formában tevékenykedő gazdasági szereplő volt, a többi más név alatt szerepelt.

- ♦ Sokkal szélesebb hatáskört gyakoroltak azok az interminiszteriális bizottságok, amelyek több minisztérium tevékenységét érintő ügyben gyors és végleges döntéseket hoztak. Ezek szabályozták a termelést, és döntöttek az igénylések legyártásáról és gyártási sorrendjéről, valamint a polgári fogyasztásra átadható mennyiségekről. A bizottságok végezték az anyagkiutalást, el- és átadási kötelezettséget állapíthattak meg, ellenőrizhették a gyárak könyveit stb.
- ♦ A bizottságok harmadik csoportja egyesítette magában a központok és bizottságok hatósági funkcióit és elsősorban a hadsereg szempontjából fontos ócska- és hulladékanyagok biztosítását és felosztását végezte. Nagyon fontos törekvés volt az árfelhajtások kizárása.

A háború végén az anyaggazdálkodás területén 78 szervezet tevékenykedett. Ezek közül 27 működött részvénytársasági formában.⁶⁹

IRODALOM- ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- BALLA Tibor (2016): A dualizmus korának hadtörténete (1867–1914). In HERMANN Róbert (szerk.): *Magyarország hadtörténete III. Magyarország a Habsburg Monarchiában, 1718–1919*. Budapest: Zrínyi, 209–254.
- BATHÓ Gábor (2021): *A magyar kormány szerkezetének változásai és működése egyes aspektusai Magyarországon 1848 és 1944 között*. PhD-disszertáció. Budapest: PPKE Jog- és Államtudományi Doktori Iskola. Online: <https://doi.org/10.15774/PPKE.JAK.2021.001>
- BEREND T. Iván – RÁNKI György (1976): *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Budapest: KJK.
- BEREND T. Iván – SZUHAY Miklós (1973): *A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944*. Budapest: Kossuth–KJK.
- BODA Mihály (2023): *A háborús ideológiák története: A háború igazolása Nyugat-Európában és Magyarországon az ókortól a 20. század végéig*. Budapest: Ludovika.
- BORDÁS Mária (2014): *A közigazgatás gazdaságtana: A gazdasági kormányzás lehetőségei és dilemmái*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus.
- CAMERON, Rondo (1994): *A világgazdaság rövid története: A kőkorszaktól a napjainkig*. Ford. Kállai Tibor. Budapest: Maecenas.
- EGYED István (1925): *Iparjog*. Budapest: Franklin-Társulat.
- ERDŐSI Ferenc (2009): *Kelet-Európa közlekedése*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus.

⁶⁹ SZTERÉNYI-LADÁNYI 1934: 148–151.

- FÁBIÁN Adrián (2023): *Közigazgatás-elmélet*. Budapest: Ludovika.
- FARKAS Ádám (2020): Gondolatok a különleges jogrend természetéről és helyéről a modern államiságban. In FARKAS Ádám – KELEMEN Roland (szerk.): *Szkülla és Kharübdisz között: Tanulmányok a különleges jogrend elméleti és pragmatikus kérdéseiről, valamint nemzetközi megoldásairól*. Budapest: Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 317–346.
- FERGUSON, Niall (2011): *Civilizáció: A Nyugat és a többiek*. Ford. Gebula Judit. Budapest: Scolar.
- HANTOS Elemér (1915): Pénz és háború. *Magyar Figyelő*, 5(1), 339–354.
- JENEI György (2008): *Bevezetés a társadalompolitikába: Lételmélet–Intézmények–Hatóerők*. Budapest: Aula.
- KELEMEN Roland (2020): Az 1912-es kivételes hatalmi törvény születése és rendszere. In FARKAS Ádám – KELEMEN Roland (szerk.): *Szkülla és Kharübdisz között: Tanulmányok a különleges jogrend elméleti és pragmatikus kérdéseiről, valamint nemzetközi megoldásairól*. Budapest: Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 81–111.
- KOVÁCS Vilmos (2016): A magyar hadiipar az Osztrák–Magyar Monarchiában, 1880–1918. In DOMBRÁDY Lóránd et al.: *A magyar hadiipar története: A kezdetektől napjainkig, 1880–2015*. Budapest: Zrínyi, 12–97.
- KÖVÉR György (2002): A reformkortól az I. világháborúig. In KÖVÉR György – BUZA János – KAPOSZI Zoltán – HONVÁRI János – DRASKÓCZI István (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest: Aula, 243–312.
- KRÁMLI Mihály (2022): Az Osztrák–Magyar Monarchia közös haderejének finanszírozása (1868–1914). In PÓSÁN László – VESZPRÉMY László – ISASZEGI János (szerk.): *A hadifinanszírozás gazdasági alapjai az ókortól napjainkig*. Budapest: Zrínyi, 316–329.
- LAPSÁNSZKY András – PATYI András – VARGA Zs. András (2024): *A magyar közigazgatási jog általános tanai*. Győr: Universitas-Győr.
- LENTNER Csaba (2011): Az állami szerepvállalás gazdaságpolitikájának történelmi és tudományos háttere – Magyarország példáján keresztül. *Gazdasági Élet és Társadalom*, 12(1–2), 88–98.
- LENTNER Csaba (2019): *A magyar állampénzügyek fejlődéstörténete a dualizmus korától napjainkig*. Budapest: L'Harmattan.
- LŐRINCZ Lajos (2010): *A közigazgatás alapintézményei*. Budapest: HVG-ORAC.
- LUKÁCS, John (2024): *Budapest, 1900*. Ford. Mészáros Klára. Budapest: Helikon.
- MÁTHÉ Gábor (2021): *Közép-Európa újkori születése: A magyar közjog elemi forrásai, 16–20. század*. Budapest: Gondolat.
- MEZEY Barna (2015): A kivételes hatalom jogi természete. *Jogtörténeti Szemle*, 17(4), 25–34.
- PÉTERVÁRI Máté (2020): A kivételes hatalom magánjogi viszonyokra gyakorolt hatása és a csődönkívüli kényszeregyezés bevezetése Magyarországon. In FARKAS Ádám – KELEMEN Roland (szerk.): *Szkülla és Kharübdisz között: Tanulmányok a különleges jogrend elméleti és pragmatikus kérdéseiről, valamint nemzetközi megoldásairól*. Budapest: Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, 149–183.
- ROMSICS Ignác (2010): *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris.
- STONE, Norman (2022): *Az első világháború rövid története*. Ford. Lukács Tibor. Budapest: MCC Press.
- SZÁVAI Ferenc (2004): *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei: Az államutódlás vitás kérdései*. Budapest: Pro Pannonia.

- SZTERÉNYI József – LADÁNYI Jenő (1934): *A magyar ipar a világháborúban*. Budapest: Franklin-Társulat.
- TÓTH Árpád (1996): A kivételes hatalom jogi szabályozása Magyarországon az első világháború előestéjén. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica*, 50(13), 1–99. Online: https://acta.bibl.u-szeged.hu/6924/1/juridpol_050_fasc_013_001-099.pdf
- TÓTH Árpád (2002): *A hadigazdálkodás jogi szabályozásának problémái az első világháború idején Magyarországon*. Szeged: SZTE ÁJK Tudományos Bizottsága. Online: https://acta.bibl.u-szeged.hu/37816/1/juridpol_060.pdf
- VOSZKA Éva (2018): *Az állami tulajdon pillanatai: Gazdaságtörténeti és tudománytörténeti nézőpontok*. Budapest: Akadémiai. Online: <https://doi.org/10.1556/9789634542186>
- VÖLGYESI Zoltán (2016): *A harctértől a hátorszáig: Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében*. Budapest: L'Harmattan.